

Темченко А.

Семантика житла українського селянина.

Будинок як модель Всесвіту.

Частина V (символи захисту)

Захисні знаки зовнішніх параметрів нагадують орнаментацию декоративно-прикладного й ужиткового мистецтва. Найпоширенішими символами є зображення букви, напівкола, сфери, стилізованих рушників, колон, профілів тотемних тварин.

На фасадах будинків міщан кінця XIX – поч. XX ст. зустрічаються зображення літери Ж (мал. 15-16), що свідчить про її символічне значення. Напевне, що донедавна використання літери як монограми вважалося нормою, про що свідчить традиція вишивати Ж на рушниках (мал. 17), часто стилізованих під дерево життя (мал. 18), зокрема на обрядових предметах часів Київської Русі (мал. 19). Очевидно, що Ж є знаком життя, про що свідчить її кирилична номінація¹ і презентує літеру як одну з головних графічних символів, які використовували в якості оберегів від смерті. У цьому контексті стає зрозумілим, чому окремі елементи літери зображували у вигляді дерева-жінки, що наштотує на думку про її тотемне походження (мал. 20).

			
Мал. 15. Літера Ж на фронтоні будинку, Черкаси. Фото автора.	Мал. 16. Літера Ж на східному куті будинку, м. Черкаси. Фото автора.	Мал. 17. Український рушник. Фото з Інтернету.	Мал. 18. Стилізована літера Ж. Фото з Інтернету.

¹ Абетка часів Київської Русі становила акровірш, де зазначалися ключові світоглядні настанови християнина. Наприклад:

Аз – Буки – Віде = Я букви знаю.

Глаголю – Добро – Єсть = Стверджую, що добро є.

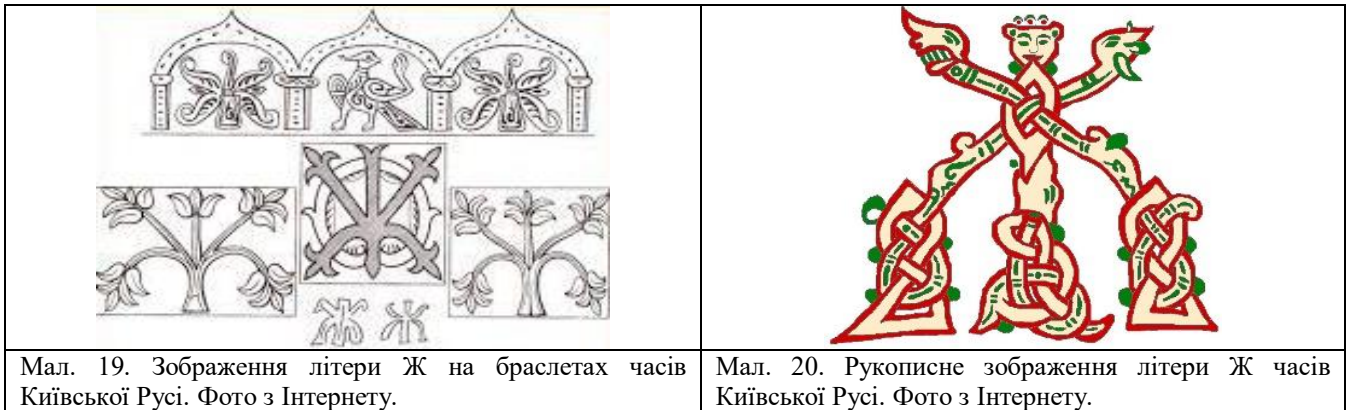
Живе – Зіло – Земля = У землі багато життя (пор. зіставлення з'єло – багато з укр. зілля).

І = Іже = І також

Како – Люди – Мислите = Думайте, тому що ви люди.

Наш – Он – Покой = Наш Бог – наш спокій.

Рци – Слово – Твердо = говори упевнено і т. д.

Невипадково у середньовічній Європі літери наділялися магiчними властивостями. Написані на папері букви (монограми Христа, Діви Марії, інших святих) спалювали, попiл змішували з водою і випивали в якості лiків. За логікою мiфу магiчна сила літери насичувало хворого, в результаті чого відбувалося структурування розбалансованого недугою тіла².

Вище зазначалося, що будинок становить собою модель всесвіту, окремі компоненти якого нагадують мiфологічні етапи його творення. Важливим архітектурним елементом будинків черкаських мiщан є аркоподібні композиції, розташовані над вікнами або під / над дахом (мал. 21-22).

Можливо, що семантика цих барельєфів пов'язана з мiфологічним верхом, зокрема «небесною твердю», про що свiдчить сфероподібна форма і місце їхнього розташування. Аналогічні значення властиві купольним спорудам храмових комплексів (мал. 23), які є архітектурними праобразами божественного неба і могли слугували зразками орнаментики мiщанських будинків. Походження відповідних композицій пов'язується з мiфологічними уявленнями про небесну сферу як величезний купол, що накриває собою пласку землю і тримає на собі вселенські небесні води. У такий спiсiб наші пращури намагалися пояснити колообiг води у природі, розташованої під «небесної твердю» (на землі) і «над небесною твердю» (в атмосфері). Тривалий час відповідні уявлення існували на рівні священного знання і не підлягали сумніву, оскільки саме така структура

² Звідси вираз «ковтати знання».

описана у Священному Письмі: «І сказав Бог: “Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою”. І Бог твердь учинив, і відділив воду, що під твердю вона, і воду, що над твердю вона. І сталося так. І назвав Бог твердь “небо”. І був вечір, і був ранок – день другий» (Буття 1: 6-8). За логікою міфу, наявність «персонального» неба має захистити лімінальні об’єкти: вікна, двері і дах, – які на відміну від стін є значно тоншими, а тому достатніми для різноманітних загроз, зокрема «уроків» і «пристріту». Рудиментальні уявлення про небо як тверду оболонку, яка захищає територію «живих», зустрічається в образотворчих сюжетах ХІХ ст. (мал. 24).

Мал. 24. Стилiзованi рушники. Черкаси. Фото автора.

Мал. 25. Українські рушники. Фото з Інтернету.

Мал. 26. Українські рушники. [15].

Крім барельєфних арок упроваджуються додаткові елементи захисту лімінальних об’єктів житла. Деякі будинки прикрашають стилізовані рушники, які обрамлюють вікно ззовні, що слугує наочною демонстрацією народного звичаю обвішувати рушниками ікони (мал. 25), вікна, а згодом фотографії рідних або картини (мал. 26).

Цікавими є інші, нехарактерні для традиційного житла орнаменти. Мова йде про барельєфи і горельєфи хижих або фантастичних тварин на фронтонах міських будинків ХІХ ст. – поч ХХ ст., образи яких зіставляються з архаїчними тотемами (мал. 27-28). У давнину кожному роду відповідав певний тотем, що слугував його «візитівкою» і свідчив про спосіб життя і рід занять племені. Найпрестижнішими вважалися тотеми хижих тварин, що свідчило про престиж племені. Наприклад, у літописах зустрічаються згадки про велетів або лютичів, етимологія якого свідчить про їхній зв’язок з вовками: велети, вільці (у писемних джерелах часів Карла Великого: Wiltzi, Vultzi, Welatabowie (лат. wilti, wilci, wilzi, нім. Wieleten; пол. Wieleci)) < від слов. влці (vlci), тобто «вовки». Звідси етнонім «лютичі», який характеризує репутацію племені в інших народів. На будинку Майбороди у Черкасах також зображено хижаків – левів і химер, які, за логікою жанру, мають наводити жах на ворогів й охороняти господаря³

³ За іронією долі господар і його дружна трагічно загинули у власному будинку від рук злочинців.

Мал. 27-28. Будинок Майбороди, м. Черкаси. Фото з Інтернету.

Мал. 29-30. Скіфський звіриний стиль. Фото з інтернету

Швидше за все, відповідні фігури є копіями з європейських зразків. Однак помітними є збіги із скіфським звіриним стилем (мал. 29-30), що нашттовхує на думку про існування на території сучасної України автентичних образів, на кшталт давньогрецьких химер або європейських драконів. Можливо, що звичай маркувати житло профілями хижаків має давніше походження і опосередковано пов'язане з європейською архітектурною традицією епохи Ренесансу, зображення яких часто фіксуються на будниках інших міст України (мал. 31-32). Крім очевидної ідеї захисту і демонстрації сили, цікавим є інше припущення, пов'язане з ініціальними чоловічими практиками. За свідченнями вчених, у давнину існували будинки-тотемі, де відбувалися посвячення майбутніх воїнів, яких начебто поглинала містична тварина, що пояснює, чому у тварин, зображених на стінах будинків, відкриті пащі. Знаковим є місце розташування тотемів – на кутах і над входними дверима, що підтверджує гіпотезу про їхню охоронну функцію. Крім цього, зв'язок зображень із входом може бути також рудиментом давніх ініціальних посвячень.

Мал. 31. Міфічні тварин, м. Дніпро [16].

Мал.. 32. Леви на будинку м. Дніпро [17].

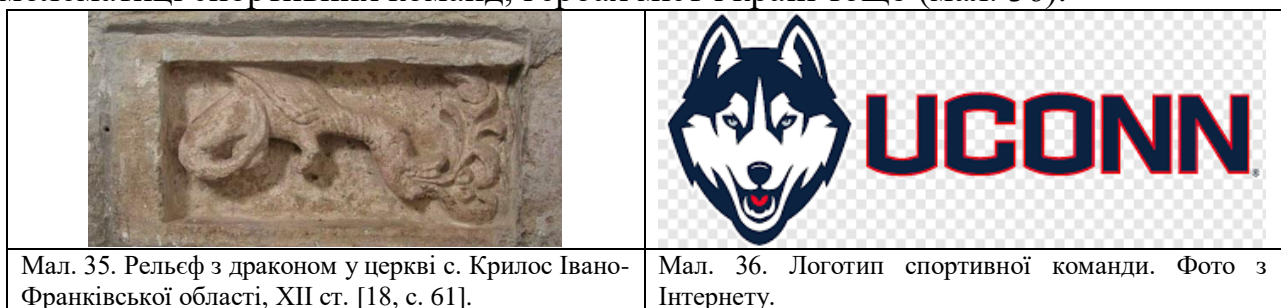
Смисл тотемних культів криється в укладанні угоди людини і сильнішого з неї хижака, що слугує своєрідною гарантією її безпеки. Інакше кажучи, хижак має не полювати, а навпаки захищати людину як свого кровного родича, що пояснює, чому убивство тотема вважалося злочином (тотем є представником роду). Невипадково у «примітивних» народів члени племені намагалися уподібнити себе

тотему. Наприклад, у північноамериканських омаха хлопчики з роду бізона завивали на голові два локони волосся на кшталт рогів тотема, а рід черепахи залишає шість, що нагадують ноги, голову та хвіст цієї тварини⁴. Можливо, що козацький оселедець також має схоже походження. Аналогічні зачіски носили тюрки-кочівники, тотемом яких міг бути степовий кінь.

З тотемними культурами пов'язані звичаї фарбувати тіло воїна перед битвою. В окремих племенах, які перебувають на початкових етапах суспільного розвитку, воїни натирали свої тіла кров'ю тотема, що свідчило про їхню безпосередню близькість і забезпечувало надприродне заступництво. У зв'язку з цим тотемних тварин часто тримали поблизу помешкань⁵. Звідси походження звичаю утримувати тварин у храмах або палацах правителів, що пояснює зображення хижих тварин на стінах християнських храмів (мал. 35). Залишки тотемних вірувань дійшли до нашого часу і проглядаються в логотипах торгових марок, емблематиці спортивних команд, гербах міст і країн тощо (мал. 36).

Поширеним елементом декору, що зустрічається на стінах міських будинків, є перехрещені або незаповнені кола. На переконання більшості дослідників, відповідні фігури є знаками сонця. В окремих випадках вони є потрійними і розташовуються в один ряд – по праву і ліву руку фасадної стіни, в її центрі або на фронтоні. Культурно-смісловий код цього орнаменту, згорнутого у

⁴ Представники племені ботока (Африка) вибивають собі верхні передні зуби, щоб уподібнитися бикові. Урочисті танці часто мають на меті наслідування рухів і звуків тотемної тварини.

⁵ У горців Формози, які містять у клітинах змію та леопарда, або на острові Самоа, де тримають при будинках вугрів.

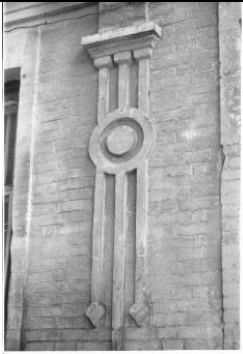

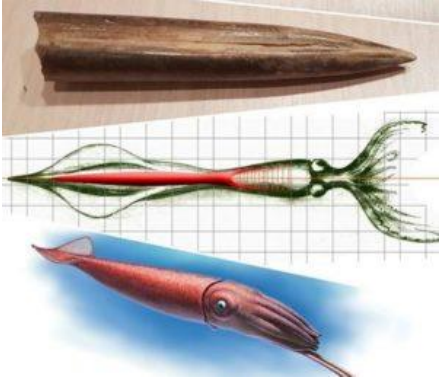
схематизовану тріаду, демонструє народження нового світла (схід сонця), його кульмінацію (зеніт) і занепад (захід сонця) [10]. Частіше зустрічаються стилізації цього сюжету, де зберігається ідея солярної циклічності, але форми втрачають свою буквральність (мал. 37-38).

Крім солярної символіки, ідея зв'язку «небесного» і «земного» простежується в інших архітектурних композиціях. Окремі будинки прикрашають барельєфи або напівколони, які завершуються спрямованими до низу конусами (мал. 39) або барельєфами у вигляді стріл (мал. 40). Відповідні форми нагадують елементи іконописних сюжетів, де святий Ілля разом із святими змієборцями Георгієм, Теодором Тироном, Теодором Стратилатом і Димитрієм Солунський знищують нечисту силу і грішників (мал. 41). У народних віруваннях українців на місці потрапляння небесного вогню утворюються смоляні плями або «чортові пальці»⁶. У разі неточного попадання у землі залишаються рештки небесної зброї – «громові стрілки», «громовиці», що насправді є залишками викопних головоногих молюсків – белемнітів, які подекуди трапляються на Закарпатті і Черкащині (мал. 42).

⁶ Кам'яні злитки у формі пальців, що утворюються в піску від удару блискавки. «Громові стрілки на Україні називаються декуди чортовими пальцями, або пазурами» (І. Франко) [19].

	
<p>Мал. 39. Архітектурні елементи житла, напівколони у вигляді «стріл». м. Черкаси, кінець XIX – поч. XX ст. Фото з Інтернету,</p>	<p>Мал. 40. Барельєфи у вигляді стріл. Фото автора.</p>
	
<p>Мал. 41. Ілля-пророк, св. Георгій, Теодор Тирон, Теодор Стратилат, Димитрій Солунський. Болгарія. 1856 [20].</p>	<p>Мал. 42. «Громові стрілки» - залишки викопних белемніти. Фото з Інтернету [21].</p>

На окремий коментар заслуговує фігура «косий хрест», який традиційно є знаком захисту, завершення і міцності, що пояснює його розташування на цоколях будинків (мал. 43-33). У традиційній культурі косі хрести креслили на одвірках, віконницях, ужиткових предметах, а також під час виконання лікувальних обрядів. Зокрема, під час лікування «уроків» набирали у рот води, після чого «міряли» навхрест двері, прикладаючи по діагоналі руку до верхнього правого і нижнього лівого, потім до нижнього лівого і верхнього правого одвірків [14, № 235], помічаючи у такий спосіб недоторканість тіла.

	
<p>Мал. 43. Хрести на фундаменті. Фото Лавріненка Н. П.</p>	<p>Мал. 44. Хрести на фундаменті. Фото автора.</p>

Далі буде.